

בלדות-הפליט של נ. אלתרמן חנה יעוז

הופעתן של "בלדות-קינה" בנושא השואה, תוך הדגשת הגורל היהודי במלחמת העולם השנייה, קיבלה דפוסים שיריים מעניינים במעגל השירה של משוררי שנות ה-40. שני משוררים – א.צ. גרינברג ונ. אלתרמן מייצגים, במידה רבה, את דרכי-העיצוב הדומיננטיות בנושא שלפנינו. אולם נ. אלתרמן לא כתב על מחנות הריכוז והמוות, ולא התייחס ליהודי שנורה בתוך השלג או לתוך בורות ההריגה, אלא כתב בלדות על מצבי פליטות ונדידה, שהתרחשו בשלהי המלחמה ובימים שלאחריה.

אחד המוטיבים החוזרים בבלדות העממיות והספרותיות כאחת – הוא מוטיב הנדודים. לעיתים הנוודות היא פרי נורמת חיים מקובלת: כגון אביר נודד או זמר נודד, ולעיתים היא פריים של חיים שחרגו ממסלולם התקין – כגון מלחמות או אסונות טבע, שהחרידו אוכלוסיות שלמות ממקומותיהן וציוו עליהם לנוד ולנוע בדרכים. תופעה זו איפיינה את גורל יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה, והוותה תשתית לשיריו של נ. אלתרמן במסגרת **הטור השביעי**.¹

נ. אלתרמן כתב שירים על מצבי פליטות ונדידה של ילדים יהודיים במלחמת העולם השנייה, ושילב בהם יסודות של **קינה, תוכחה ותקווה**. יסודות אלו משולבים בשיריו בהעלאת "צופנים יהודיים" שמקורם בתנ"ך (כדוגמת השיר: "על הילד אברם"),² צופנים מן הפולקלור היהודי העממי ("על אם הדרך עץ עמד"),³ או לקוחים ממערכת צופנים כללית ("ילודי אשה": "בן השרופה", "בן ישנת-עפר", "בני הטבועה", "בן האובדת" וכד.).⁴ רוב השירים בנושא השואה, שפרסם נ. אלתרמן במסגרת **הטור השביעי** כתובים במתכונת הבלדה. וכבר עמד על כך א. מגד⁵ בדבריו על נ. אלתרמן ושירת "קו הקץ". מגד מנה 11 שירים במסגרת הנידונה, והוסיף כי לפי הערכתו השירים הללו קרובים יותר לבלדה היהודים של איציק מאנגר מאשר לבלדה הסקוטית הקלסית, ולא פחות מכך קרובים הם למתכונת שיר הערש היידי האלגי, שהאירוניה שבו צפונה בניגוד שבין אופיו המרגיע של שיר הערש, המכוון להשפיע על

¹ נ. אלתרמן, **הטור השביעי**, הוועד להוצאת כל כתבי אלתרמן, ת"א, 1975, כרך א'.

² שם, עמ' 15-18.

³ שם, שם.

⁴ נ. אלתרמן, **עיר היונה**, מחברות לספרות, 1958, עמ' 57-67.

⁵ א. מגד, "אלתרמן ושירת קו הקץ" – דברים שנאמרו בכנס עיון על יצירת אלתרמן מטעם אוניב. בן-גוריון בבית-הסופר בת"א, ופורסמו לראשונה ב"ידיעות אחרונות", 26.12.86.

נמנום ועל שינה – לבין סיפור המעשה, אשר לעתים קרובות אינו עשוי להרגיע כלל. ואכן, השילוב של צחוק ודמעה בולט בשירה העממית היהודית הן במזרח אירופה והן במערבה, ושילוב אלמנטים טרגיים בשירי-ערש מופיע במסגרת האירופית הכללית והיהודית כאחת,⁶ כשם שאלמות ופחד מופיעים באגדות עם ובסיפורי ילדים.⁷

המכנה המשותף לשירים של אלתרמן בעלי התכונות הבלדיסטיות בנושא השואה (המופיעים **בטור השביעי**) הוא קיום של מונולוג דרמטי בין החיים לבין המתים, או בין מתים למתים. א. מגד עמד על תכונה זו, והצביע על כך כי המונולוגים הללו עולים בהדרגה אל השיא הטראגי ומסתיימים בדממה.⁸ לפי אבחנה זו – בשיר "מכל העמים" הדיאלוג הוא בין הילדים המתים והקב"ה: "אל האבות, ידענו / שאתה בחרתנו מכל הילדים / אהבת אותנו ורצית בנו". בשיר "על הילד אברם" הדיאלוג הוא בין הילד שנותר בחיים לבין בני משפחתו שנרצחו – אמו, אביו ואחותו המתים – ולבסוף נוצר קשר דיאלוגי אף בינו לבין האל. בשיר "הרצל והילדים" הדיאלוג הוא בין הילדים הנוסעים ברכבת לקראת מותם ובין הרצל העולה מקברו.

המתכונת הבלדית של השירים הנזכרים הנה "קונבנציונלית" במופגן: בתים קצרים, שורות קצרות, חריזה, חזרות מוזיקליות. לפיכך יש הגורסים כי הפואטיקה של "הטור השביעי" – זו של השיר השקול והמחורז, המלודי והשפוי – לא היתה עשויה להביע את המציאות המטרופוליטית והאפוקליפטית של ימי השואה, לכן הגבילה עצמה בעל כורחה לחוויית "הדממה שלאחר הסער, כאשר תם הכל".⁹ אולם, גם בתיאור מצבי הפליטות והנדידה, מבצעי "הבריחה" וספינות המעפילים – אין אלתרמן מדגיש את הסימנים הספציפיים המציינים את אימי השואה, אין בהם רמז למחנות ההשמדה, לכבשנים, למצעדי המוות וכו'. ואף באשר לפליטים המגיעים לא"י הרי בצד האמפתיה מודגש גם העול, והתנגשות בין יסודות מנוגדים: "בני הארץ" לעומת "בני הגולה".¹⁰ "בליל ההורדה, בהיות כוכב רואנו, / עת כי עומסים אנו את הבאים בחשכה, עת כי נושאים אנו את חיתם על גב, / חשים אנו את חרדת נשימתם ואת אנקת גופם הדק והנגף / אך גם את כפתם נסגרת על גרוננו".¹¹

"על הילד אברם", במרכז הבלדה, שפורסמה לראשונה ב-26.4.46 – ילד יהודי, פליט, בימים שלאחר המלחמה, המסרב לחזור ולישון בבית ובמיטה בהם נרצחו הוריו. האב והאם ההרוגים חוזרים ומופיעים לפנינו בנוסח "המת-החי", המקובל על אלתרמן. שיאו של השיר – דבר האל,

⁶ מ. הוד, "התרבות המוסיקלית בקרב היהודים תחת השלטון הנאצי", עבודת דוקטורט. הוגשה לסנט של אוניב. בראילון ביוני 1992.

⁷ ד. שטרן, **אלימות בעולם קסום**, אוניב. בראילון, תשמ"ו.

⁸ א. מגד, "אלתרמן ושירת קו הקץ".

⁹ א. מגד, "אלתרמן ושירת קו הקץ".

¹⁰ שם, שם – ראה הציטוטים של א. מגד מתוך **עיר היונה**.

¹¹ נ. אלתרמן, **עיר היונה**, מחברות לספרות, 1958, עמ' 26.

הקורא אל הנער, והופך אותו מחדש מ"אברם" ל"אברהם", כבנוסח הקדמוני (בראשית י"ז/5). בספר בראשית המהפך מתרחש לאחר "ברית בין הבתרים" (בראשית ט"ז) ובמשולב עם "ברית-המילה" (בראשית י"ז). הצו המחודש "לך לך" בשירו של אלתרמן מעלה את תהליך השיבה של הפליטים לארץ-ישראל אחרי השואה: "לך לך דרך ליל מאכלת ודם / כחיה, כתולע, כציפור / מברכיך אני אברך אברהם / ומקלליך אאור". לפיכך יש להניח כי "ליל מאכלת ודם" מתייחס ל"ברית בין הבתרים" ול"ברית-מילה", תוך שילוב עם הדם היהודי שנשפך במלחמת העולם השנייה. האל בחר בעמו מחדש בברית דמים על רקע השואה. בעוד "שבעים האומות" מנסות להחזיר את "הילד אברם" אל ביתו החרב שבגולה – הרי דבר ההתגלות משלחו לארץ ישראל.

הבלדה מסתיימת בשני "אפילוגים": האחד פרשני, בנוסח המכוון לקוראי העתון: "----כך, לפרק הזה בקורות העתים / שם קורא בעולם: בעית הפליטים! אך לא זו הבעיה, / לבלרים בני חיל... / ולא היא הקורעת תיקים ותיל!". האפילוג השני קרוב יותר לנוסח הבלדה: "ויחרד אברהם ויפול על פניו / ויצא מני בית ושער / כי הצו שרעם על אברהם האב / רועם על אברהם הנער".¹²

השיר "על אם הדרך"¹³ הוא מעין שיר המשך לבלדה "על הילד אברם". הילד הפליט עושה דרכו בספינה לא". נאמר לו כי אביו וסבו יצרו קשר משמעותי עם "עץ", שניצב "על אם הדרך" – אליו הגיע הסב "ופניו לירושלים", ואליו קשרו את האב, עקדוהו כאל מזבח, הכוהו בברזל ובשוט, וכאשר צנח האב ונפל – פניו היו מופנות לירושלים. העץ מופיע כאלמנט סיפורי, ספק ממשות ספק אגדה, ובאחד מרגעי השיא של השיר הבלדיסטי – "העץ" הופך מגיבור סביל לגיבור פעיל ועור מטמורפוזתו: הוא הופך לתורן בספינה בה שט הילד, תורן איתן המחזק את הספינה ומסייע לה לשרוד ולהמשיך בדרכה. משפט המפתח בשיר אודות "העץ" שהפך ל"תורן" – "הוא גם היום עמוד תפילה / הוא גם היום מזבח". משמעות הסיטואציה וההגד – דורות של סבל, תפילה, יגון ואנחה, דורות של "עקדה" מתמשכת הם הכוח המניע והתומך, הניצב לצידם של הפליטים העושים דרכם לא". אלתרמן משלב מוטיב בלדיסטי מוכר: "על אם הדרך עץ עמד", המוכר לנו היטב מבלדות היידיש של מאנגר עם סיטואציה של פליטי שואה. הפיכת מוטיב ידוע משירי עם פופולאריים לגיבור אקטיבי ולסמל של זהות יהודית – מצביעה על מעבר מודע מבלדות עם לבלדה הספרותית. יחד עם זאת יש לציין, כי אלתרמן שילב בצד מלות מפתח יהודיות – גם מושגים מן התרבות האירופית שאינה יהודית: "זמר הקפלות" או "צחוק וילל של תוף וקלרינטה" יתר-על-כן, מלות המפתח: "תפילה" ו"מזבח" מקובלות בתרבות היהודית והנוצרית כאחת.

¹² ג. אלתרמן, *הטור השביעי*, כרך א', עמ' 15-18.

¹³ ג. אלתרמן, *מבחר שירים – מגש הכסף*, משרד הבטחון, תשל"ד, עמ' 309.

"ילודי אשה" – מחזור השירים הנושא את השם "ילודי אשה" מופיע בעיר היונה,¹⁴ ומקומו בספר נקבע לאחר שירים שנושאים המרכזי "הבריחה" וה"העפלה", כגון "שיר של מסע" (עיר היונה, עמ' 13-15), "חופת ימים" (שם, עמ' 15-17), "עוד דף" (שם, עמ' 28-30), וכן שירים על בחורים צעירים, הממתינים בחופי ארץ ישראל לספינות הפליטים הקטנות, וההתנגשויות עם הבריטים (שם, עמ' 41-56). על רקע זה במחזור "ילודי אשה", מקבל משמעות פרויקטולארית וממוקדת, ולמרות הצופן הכללי וחסר הזיהוי "ילודי אשה", הרי חמשת השירים מציגים סיטואציות נבחרות של הישרדות ילדים על רקע מרדפים ומצוד האופייניים לתקופת השואה.

מחרוזת השירים "ילודי אשה" מעלה מספר סיטואציות אובדניות של אמהות לילדים, שנותרו יתומים והפכו לפליטים. "בן השרופה" – צנוף על משכבו בבטן אניית פליטים. הוא בן חמש, ו"פני אמו תמיד צופות בו מכל אש". פני האם מלוות אותו לכל אשר יילך – "לא איש יראנה מבושרת / בשחור עינו, אין היורש / אבל בינו ובין עולמו בדרך / עוברת היא כאבחת אש" (עיר היונה, עמ' 57). האם מלווה את הילד ואת חבריו "גוזזי שער, בבגד נדבות", ילדי בית מחסה, שנאספו אל הספינה. הילד שוכב על משכבו בבטן הספינה, עיניו פקוחות, והוא צופה אל פני אמו, הניבטות אליו בדמיונו: "אליה לבבו שוחק בלי דעת, אליה לבבו בוכה בלי קול" (שם, עמ' 58), ונוכח מגעה חיוכו מעלה נוגה על פניו.

ילד בן חמש, בן שש, זוהי הדמות החוזרת בשירי אלטרמן על הנושא – כגון בשיר "ליל מלחמה" – "איש היה, שתקן וגוץ, וירו גרמנים בו אש. / וראשו דוה וגופו רצוץ / אך מקור דמעותיו יבש. / איש היה בארץ עוץ, / איש יהודי בן שש".¹⁵ ואילו בשיר "בן השרופה" מתוך המחזור "ילודי אשה", בבטן האניה הנושאת פליטים יהודיים, מופיע "על הדרגש בן החמש".¹⁶ בגיל דומה מצוי "בן ישנת עפר" ב"בית-המחסה" ליתומים יהודיים, ואף "בני הטבועה הנמצאים באותו מקום עצמו. גורל דומה ל"בן האובדת", המשחק בין תינוקות והאמהות המתות מחזרות אחריהם בחלום ובהקיץ, לבל יישכח זכרן מלב ילדיהן. "ובכל הפתחים היא בעני, / עד וקורא לך: בנך אני!"¹⁷

אלטרמן כותב על "עם שסוע" השט בספינותיו, "ובין בתריו כלות נפש זרועות שלוחות / אשר בין החיים והמתים, בין התועים ובין הנמצאים, וזה את זה בחלומות הלילה עוד ראו קרעי המשפחות / ובתוך תוכו של ליל הקדש הומה וצווח בית-נתיבות עמדה דממות פלאים. //

¹⁴ ג. אלטרמן, עיר היונה, 1958, עמ' 57-67.

¹⁵ ג. אלטרמן, הטור השביעי, כרך א', עמ' 7.

¹⁶ ג. אלטרמן, עיר היונה, עמ' 57.

¹⁷ שם, עמ' 64.

עמדה דממה נוקבת בל תמוט, דממה של אין דמעה ואין תכלה, / של בן הוזה ליפול על צוארי
אב, של אוהבים קרועים על קבר או על דרך / דממתו של קול רעות כרותה, דממתם של קול חתן
וקול כלה, / שנפרדו בחרב, בחלי, או בנדודים, דממה שקול דברים צולל בה כעופרת".¹⁸ דממה
מעין זו שורה לאורך אולמו של בית המחסה, "ממנו צופים בני ישנת-עפר וישנת-מים". ובחזן
ליל סתיו "פני מים ופני רוח ופני עפר ואש צופים בחלונות".¹⁹ וכבר העיר על כך א. מגד כי נ.
אלתרמן, במסגרת הטור השביעי, מתוך עשרות רבות של שיירם, שנכתבו על ידו בשנות מלחמת
העולם, וליוו את מהלך המלחמה בחזיתות השונות – הקדיש רק 11 שירים לנושא השואה, מהם
ארבעה על הנושא של הילדים, שניים נכתבו ב-1944 1942, ושניים לאחר השואה, כאשר הנושא
המשותף הוא – המצב שלאחר האימה.²⁰

מעניין לציין, כי ילוב של יסודות בלדיסטיים, אגדות ילדים ונימה חריפה של מחאה ואזהרה
מופיעה בשיר של נ. אלתרמן, שפורסם לפני המלחמה ב-1938. הישר הוא "אגדה על ילדים
שנדדו ביערות".²¹ התשתית של אגדת ילדים ידועה – מאד ברורה בשיר, הלוא הם "הנזל
וגרטל", שנשכו בידי מכשפה "אוכלת ילדים". יתר-על-כן, אלתרמן מדגיש, כי זו "אגדה
גרמנית"... ויוצר אנלוגיה שקופה בין המכשפה לבין "הרייך השלישי", שיש לו "אלפי
תותחים", והוא "טורף ילדים שבוכים בליל. שני הילדים נודדים ביער, הילד בוכה, והילדה
אומרת: "עוד ישנן ארצות נפלאות בעולם / עוד ישנם הרבה פרלמנטים טובים בעולם / והרבה
מלאכים ברקיע". אבל הסיום אינו אידילי: "הנה שער. השניים דופקים על השער / לסיפור אין
עוד סוף, ומלאך לא ירד / יש רק עם אחד! רייך אחד! פירר אחד! למול ילד אחד / בוכה
ביער". אלתרמן שפרסם את השיר בשנה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה היה מודע לכך, כי
לסיפור עוד אין סוף, וכי צפויה עוד התרחשות היסטורית ארוכה. אולם, יש להדגיש, כי הילד
והילדה המופיעים בשיר "אגדה על ילדים שנדדו ביערות" אינם בהכרח יהודים, וכי השיר יכול
להתייחס לילדים באיזורי המלחמה והכיבוש...

¹⁸ שם, עמ' 66.

¹⁹ שם, שם.

²⁰ א. מגד, "אלתרמן ושירת קו הקץ".

²¹ נ. אלתרמן, הטור השביעי, כרך שלישי, עמ' 7-8.